

9403

Kopja från Institutet för språk och folkminnen, Accnr. 9403, O. Carlsson, Nb

9403

KUNGL. UNIVERSITETETS BIBLIOTEK

UPPSALA

Landsmålsarkivet

Norbotten

Nederkallie - Töre snar

9403

Carlsson, Otto. 1936.

ULMAS frigt. 19 Nördbyd.

15 H. 4c

Upppteckningar å 'Neder-Kalix' - Töre
Landsmål utförda å den dialekt som
talas i Över-Norjårv och bygderna i
dess omnejd.

19. Rödbröd.

I. Inledande uppgifter.

Missväxtar — misvekst_{or} — betecknade ett för
bonden ogynnsamt skördar förorsakat av torra, frost,
regnsjukt år då skördens mängd understred nor-
mala gränser.

Ord som beteckna sådant är: tork_{or} = torrar; fräs_{or}
= frusetar; snæ_{or} = 'snåvar', år då skörden av någon an-
ledning redan från värsådden visade sig ^{bli} ogynnsam;
swä_{or}* = svartar; ou_{or} = oår; swö_{or} = svagar.

* Svartar beteck-
nade sådant år
då mjölet blev

Är då skörden blev god kallades: gou_uor = godår.

Gemensam magerivering av utbådet till våren förekom ävenså i flere år och fick en bonde för vilken skörden slog fel låna nytt utsåde från grän.

Präst på utsåde benämndes: se_fæus = 'sädlös'; vara i se_r-nærpen = vara i 'sädgräna'; fo rask et en kouglöru = få rosta efter i kornlåren.

Nödbröd: barkbröre = barkbrödet; sämbredrösabröre = 'sämredrossabrödet' ~ bätre drösabröre = 'bätredrossabrödet'; sörbröre = sädbrödet. Det bättre och sämre 'drossabrödet' torde ha bestått i att det föra utsåddes och resterna som blevo kvar i sätet fingo utgöra det senare. Såsom utdrygningsmedel användes rovor, potatis.

Nödbröd benämndes i ett allmänt uttryck: fängfou_re = 'fängfoder'. I motsats därtill benämndes bröd utav någon nödårs tillsats: gus_släne = gudslänet; gus_sgäven = gudsgävan; gou_ubröre = godbrödet.

Exakt uppgift om antal man senast använt barkbröd finns ej, men

sagesmanne som lämnat uppgifter till dessa upp-
teckningar har år 1878* sett sådant bröd samt även
smakat detsamma. Det är dock möjligt att även
senare hos någon fattigman ute i bygdena bakt-
bröd använts, exempelvis de s. k. 'krigsären'.

* I mera all-
män användning
torde nödbröd ha
upphört att an-
vändas på 1850-
talet.

Ord som beteckna brist på foder: föurnärpa =
fodernärpa; höbrästa = höbristen.

Ord som betecknade nödfoder: buk fyln = bukpyllnad;
rask föur = rostfoder. Foderbristen torde i forna tider
ha gjort det till en årligen fram på värsidan nödvän-
dig svältfödning av kreaturen och varje bonde i
regel höll sig med flera kor än det primitiva jord-
bruket tillät. Man räknade alltså med att fodret
skulle fryta fram på värsidan och hade ofta för-
sett sig med nödfoder bestående av mossor, löv m. m.
redan från hösten. I annat fall blev det att sam-
la in vad som på vintern kunde åstadkommas, of-
fast bestående av spädgraukvistar, björkeris, grau-

* Det i Kap. I
omnämnda:
farz föure =
föurefoder, an-
vändes även i
dessa sammanhang.

Lav samt fallbark och Gjung.

Uttryck för att beteckna creaturens utvultna tillstånd:
 skrōma a tōurn = skrāmija och tomma; slōuma = 'slå-
 miga'; bora sfszre a bēna = bara skinnnet och benen;
 bēnswo = bensvaga; skrōa = 'skrädiga'.

Utvultna hästar kallades: mæerkrōka = magerkrake.*

* skrōa dyzurn =
 "skräddjur," sådes
 om utvultna djur
 i allmänhet.

II. Bark

För människor användes tall- och björkbark som fö-
 doämnessurrogat — tallbarkæn = fallbarken; björk-
 barkæn = björkbarken. Dessa ansågos ha större nä-
 ringsvärde och ej så stark smak som exempelvis
 granbark.

Bark användes även till gärrning och bejånade man
 sig då mest av gran- samt sälgbark — granbarkæn
 = granbarken; sëlzbarkæn = sälgbarken.

Barken togs på vären under sårningstiden —
 sövan = saven; ~~Saven~~ savlēkan = 'savläckjan', sav-
 läckningen. Träden sava: Träden söva = träden sava;

trära l p = ~~tr den~~ l ra, * vilket  ven betecknade s r-
ningen. Barken gick d  l tt att riva av och bj rkes ven
hadde dessutom en s tattig smak.

* (5)
gr n l upa
= gr nl jningen
ordet har v rt-b -
tydelse

Att skilja barken fr  stammen ben mndes: sk va =
skava; fl  rns = fl nga.

Ytterbarken ben mndes: y terbarken = ytterbarken;
b stn = 'barken', innerbarken.

Ordet barktekt = barkt kt finnes och  rnyttar numera
barktagning f r garnnings ndam l;  vens  barkta =
barktag, st lle med god barktillg ng.

III Barkens insamling och behandling.

Ben mningar p  olika slags furubark: r velbarken
= rovelbarken, den grova barken; f  n barken = finbarken;
gr v barken = grovbarken; t n fl se = 'lunnflaset'

Att l ga furubark ben mndes: sk va = skava; stundom
sk la = skala; eller b rk = barka.

Barken borde ha tagits fr  unga tallar: fr ntal = 'fr d-
tall'; fr ntal = 'fr dtall' fr dtall. Man utvalde tal-

lar med endast en liten tofs av kvistar i toppen: mal-
fjurrutal = 'malfurutall' — i motsats till: gafal = 'gärtall',
vilken var ledig och kvistig samt hade grov bark.

Ordet: güru = 'gäring', betecknade sådana mindrevärdig skog.

Vid avbarkningen betjänade man sig av redskap gjorda
av järn: barksköva = barksteave, vilken var ett böjt
järn med ägg samt försedd med tandtag i de bakåtrikt-
na ändarna; kläs = 'klos', var ett mindre sådant med vil-
ket man drog smala barkstrimler; barknæve = 'barkkniv',
liknade en vanlig 'späntkniv'; barkgær = 'barkjärn' var
viket i en ögla fast vid ett långt skaft.

Barkstyckena rullades och buntades i små teävar —
fsäms = 'korve'.

Ytterbarken skalades bort och innerbarken — bästr =
'barken' — tillvaratogs. Det torde hava varit den som hu-
vudsakligen kom till användning som människofoða.

Vid framkomsten lakades barken i teokvett vatten —
löka æz = 'laka ur' — varefter den forkades i ria eller

på ugnhällen.

Den till kreatursföda avsedda barken kunde man i ny-
taget tillstånd ge kreaturen direkt och den tunna barken
äto med verklig aptit.

Den kokades änsu i gryta eller hälldes kokande vat-
ten över den var den fick ligga en stund. Den server-
rades nu på ämbar åt kreaturen stundom kryddad
med litet hö eller löv samt smaksatt med salt eller
oftast urin. Denna anrättning kallades: barkläden =
'barklagen'; eller dörnga = dörning

IV Barkmjöl och barkgrön.

Den furubark som skulle malas till mjöl arbetades
nu sönder vilket skedde genom att bryta sönder kärvar-
na, hacka — håk — stöta eller klubba den med slaga,
ärenså att den maldes i de skvaltkvarnar* som funnos
här och där i byggena — skwöltkwoŋ = skvaltkvarn.

Barkmjölet utblandades givetvis med kornmjöl när
sådant funnos.

* beŋskwoŋ =
bäckkvarn.

V. Barkbröd.

Olika benämningar på barkbröd: barkbrö^{re} = barkbrö^d.
 det; buk^ufyll^u = buk^ufyllnad 'vilket även åsyftade annan
 näringsfattig föda; nöbrö^{re} = nöbrödet; fisk^ubul^u
 = 'fiskulor' (barkbrödet plögade alstra 'väderspänning' på grund
 av att man gräddade det ganska litet och bakade det tjockt
 för att det skulle bli så nyttbart som möjligt.) Ordet har
 i en senare tid betecknat råa degkulor.

Barkbrödet förvarades som vanligt bröd oftast på en
 hylla på vindsbotten — brä^ukä^ula op^ug^uö^unu bat^u
 kä^uken = brödkyllan upp genom bottenhålet, som uttryc-
 ket ofta lydde.

Barkbrödets näringsvärde ^{*} och vad man ansåg därvidlag
 betecknas bäst av uttrycket: buk^ufyll^u = buk^ufyllnad.
 Man bidde 'givetvis dåligt därpå' — b^ue = 'bida', klara sig
 oäten. Av långvarig utfodring med barkbröd blev man:
 kn^uis^uw^u = knäsvag; l^ue^um^ua^u l^ue^us = lemmalös.

När man sedermera fick tag på rejält bröd behövdes

våra gr^una =
 'vara grädig',
 omätlig eller
 svår att mätta.

det lång tid för att äta av sig 'gråden' — äta o se
gråden = äta av sig 'gråden'. Uttrycket har sederme-
ra fått beteckna 'svårt för att äta nog mycket av god mat.'

VI. Bröd av andra nödbrödsämnen än bark.

Olika sorter av annat nödbröd: sörbrö = 'sädbröd'; drösa-
bröre = drösa-bröd varvid även agarna fingo komma med;
kakbröre = 'hackbröd', ~~o~~ uppblandat med fintackat palm-
bors.

Rotfrukter blevo även i nödar ingredienser i brödet:
roubröre = rotbrödet; pötotsbröre = potatisbrödet
av småpotatis.

Andra växter för utdrygning eller smaksättning av nöd-
bröd: vikermjöl = vickermjöl; kumme = 'kumminet', an-
vändes för kryddämne; näslau; lombära =
lingonen; blåbära = blåbären.

Andra ämnen som användes för brödberedning: dränken
= dranken; märke = märken; rombröre = rombröd; ~~ram~~ ram-
pölt* = 'rompalt' en maträtt, som ätes även under godar. * Spadet som blev

VII Andra nödtidsanrättningar än bröd.

Av barkmjöl tillreddes gröt och välling men mjölprocenten var här större enän barken däri blev mer motbjudade än i vanligt bröd — barkgröten = barkgröten; barkvällingen = barkvällingen. Båda kryddades rikligt med salt och kummin m. m.

rousåpa = roosoppa var en välling av mosade rovor.

Vattvällingen blev ofta så tunn att den fick sådana namn som: tan skwäla = tunnskvalet; vat skwäla = vattenskalet, detta i synnerhet av drängar och tjänstefolk hos de mera välsituerade bönderna vilka ju ej behövde tillgripa bark för utdrygning av jorden, men i stället hushållade med mjölet m. m.

En annan maträtt bestående av fiskegrad, kornmjöl samt en eller annan potatis eller potatistikal kallades: flåsmelta = flåsmälta.

En anrättning som även användes i goda stid bestod i finhackad lök påspädd med vatten (varmt) samt med en

(10.
över efter salt utspäddes med vatten och därav lagade man en anrättning benämnd: pottvällingen = pottvällingen.

smörklök som tillsats kallas: löksälta = löksälta. Där
doppades potatis samt bröd och rätten var fömligen njut-
bar.

Gröt av halmmjöl kallades: löman = löman!

Soppa på ekornar förtom även — ekornsåpa = ekornsåpa

VIII Bark som föder åt kreaturen.

Av barkmjöl tillredde man släka = 'släka', åt korna.
Den bestod av barkmjöl med tillsats av salt oftast er-
satt av urin. Den gavs korna på kvällen när de kom-
mo in i fähuset och var avsedd till att de bättre
skulle gå fram — mäut kräka = 'muta kräken'.

Barken gavs ofta åt kreaturen som den var eller i form
av lag eller såpa. Se kap. III.

Redskap för avbarkningen se kap. III

IX Andra nödfoderämnen.

Getterna, stundom även korna, fingo även stundom son-
derhackade ~~fett~~ ugghall- eller grankvistar samt björk-

ris* från hängbjörk. Även kunde de få dem som till-
sats i 'barklagen'.

* Hacket, gi-
vetvis.

Löv togs innan det gulnade på trästen (ärskilt av de fat-
tigare småbrukarna) i kärvar som antingen härsjades i
skogen eller uteså genast förslades hem medelst swëa =
svege, ett bäredskap som ofta förekommer i Montaud, le-
stämde av en vriden björkvidja, stundom flera.

Lövkärvarna — lövsärvan — strökas nu av och lövet
gäspäddes förkande vatten. De små 'lag' bjöds korna ur äm-
bar och kallades: lövdännga = 'lövdänningen'. Sådant fo-
der togs varje år och ansågs ej som nödfoder.

Moss repades även på trästen och härsjades samt kör-
des hem på vintern — mossan = mossen.

som en änn mäsakusk = 'som en annan mossakusk'. Uttryc-
ket odefinierbart men torde ha ämyttat lat och trög, som en ---

Laven — lavan — kunde insamlas på vareu vid skärmö
och tillgick så att man högg lavgranar i skogen samt ploc-
kade av laven vilken var omtyckt av korna.

Gödsel förekom även som kreatursfoder: hästdöyngza = hästdynga; folkdöyngza = folkdynga. Möjligt är att ordet döyngza = 'döningen', 'lagen'; härstammar därifrån. Människogödsel skall ha använts på sina håll, men lär avlämnatsen bismak i mjölken, som gjorde den föga njutbar.

X Minnen från nödar.

Från Över-Kalixbygden berättas det om en bonde som i det gemensamma magasinet sju ~~malles~~ missväxtår blivit frungen låna utsäde vilket alltsammans uppskattades till 100 kronors värde. Det åttonde året slog även storöden fel var för byalaget tog hemmanet och sålde det för att erhålla betalning för utsädet. Bonden var från Landsjärn Över-Kalix.

Det i kap I ommämnda bättedrossabrödet berättas det skall have används som föda åt barn medan de äldre nöjde sig med det sämre vilket visar en rosländ omtänksamhet i det lilla gentemot det uppväx-

ande släktet. Även exempel på motsatsen låi dock ha förekommit. Man anser då att de som utförde arbete behövde bättre mat än 'ungarna'.

Sedan att koka människogödsel åt kreaturen leverades länge. En gammal som fönt själv praktiserat bruket skydde dock ej att påvisa att grannammorna ännu plågade göra så. Därvid hon nedlåtaude utgöt sig över 'svinnet'.

h_äe, l_öve, l_även & skj_även = höet, lövet, laven och ska-
ven (barken) är en ramsa som minner om nödarstid.

éta alföt_ræn & fl_äzntst_énan = äta alfötter
och flintsten kalar även om somna skafferier.

vare ouskj_ävæz = 'var det oskavels' har betydelsen 'du-
ger det inte' och torde häleda från den tid man skar-
de bark.

éta f_ängf_öure = äta fångfoder, nödbröd. Sägtes om
mat med föga näringsvärde.

spora tel sw_äru = spara till svagare, smält till-

varataga varje smula.

Under nödlärstid hade några fattiga kommit på idén att gå till en intilliggande skvattkvarn för att se efter om intet oljeblandat mjöldamm fanns kvar i dess skrymslen. Man fann att så var fallet och fick ihop några 'nåvar' som fördes hem varvid ej bar sig bättre än att pojken som fått förtroendeuppdraget att bära hem fångsten föll och spillde ut mjölet på snön. Då gråto barnen men modern tyktades på upp det mesta och gröten var räddlad churu snöblandad.

Sagesmän: Katarina Karlsson f. i Rättfors, Töre 1874
boende i Rättfors sedan 40 år.

Viktor Hendriksson f. i Rättfors, Töre

Uppptecknat i Rättfors, Töre s. n. den 16-4-1936

Otto Carlsson